

MARKAZIY OSIYO XALQLARI KIYIM-KECHAKLARIDA IJTIMOIIY, DINIY VA HUDUDIY TAFOVUTLAR

Nazarov Muhammadjon Xazratqul o'g'li

Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti

Etnografiya, etnologiya va antropologiya yo'nalishi ikkinchi bosqich magistranti

Ilmiy rahbar: Abirov V.E.

Toshkent davlat sharqshunoslik universiteti

Markaziy Osiyo xalqlari kafedrası v.b. dotsenti PhD.

ANNOTATSIYA

Mazkur tadqiqot Markaziy Osiyo xalqlarining an'anaviy kiyim-kechak tizimini hududiy, diniy va ijtimoiy omillar o'zaro ta'siri natijasida shakllangan murakkab etnomadaniy hodisa sifatida tahlil qiladi. Unda tabiiy-geografik sharoitlar, iqlim va xo'jalik turlarining kiyim materiali, bichimi va funksional xususiyatlariga ta'siri ochib berilgan. Shuningdek, diniy qarashlar kiyimning yopiq shakllari, ramziy bezaklari va marosimiy ahamiyatini belgilab bergani ko'rsatib o'tiladi. Ijtimoiy omillar esa yosh, jins, oilaviy holat va tabaqaviy farqlarni vizual ifodalashda muhim rol o'ynagan. Tadqiqot natijalari an'anaviy kiyim-kechaklarning nafaqat amaliy, balki identifikatsion, ramziy va ijtimoiy funksiyalarga ega ekanligini, hamda ularning tarixiy taraqqiyot jarayonida dinamik ravishda o'zgarib borganini ko'rsatadi.

Kalit so'zlar: *An'anaviy kiyim-kechak, hududiy tafovutlar, etnik identifikatsiya, ijtimoiy tabaqalanish, diniy omillar, marosimiy liboslar, ramziy bezaklar, etnografik tahlil, hunarmandchilik an'analari, madaniy sintez.*

ABSTRACT

This study analyzes the traditional clothing system of the peoples of Central Asia as a complex ethnocultural phenomenon formed as a result of the interaction of territorial, religious and social factors. It reveals the influence of natural and geographical conditions, climate and types of economy on the material, shape and functional characteristics of clothing. It also shows that religious views determined the closed forms, symbolic decorations and ceremonial significance of clothing. Social factors played an important role in the visual expression of age, gender, marital status and class differences. The results of the study show that traditional clothing has not only practical, but also identification, symbolic and social functions, and that it has changed dynamically in the process of historical development.

Keywords: *Traditional clothing, territorial differences, ethnic identification, social stratification, religious factors, ceremonial clothing, symbolic decorations, ethnographic analysis, craft traditions, cultural synthesis.*

KIRISH (INTRODUCTION)

Markaziy Osiyo xalqlarining an'anaviy kiyim-kechaklari insoniyatning moddiy va ma'naviy madaniyati tarixida alohida o'rin tutuvchi murakkab etnomadaniy hodisalardan biri hisoblanadi. Ushbu kiyimlar tizimi nafaqat kundalik ehtiyojni qondirish vositasi, balki muayyan jamiyatning tabiiy-geografik sharoitlari, xo'jalik faoliyati, diniy e'tiqodlari va ijtimoiy tuzilmasi bilan uzviy bog'liq holda shakllangan ko'p qatlamli madaniy fenomen sifatida namoyon bo'ladi. Kiyim-kechaklar orqali jamiyatning tarixiy taraqqiyoti, etnik o'ziga xosligi, estetik qarashlari hamda ijtimoiy munosabatlari vizual tarzda ifodalanadi.

Markaziy Osiyo hududi qadimdan turli sivilizatsiyalar chorrahasi bo'lib, bu yerda yashagan xalqlarning kiyinish madaniyatida ham hududiy, etnik va madaniy xilma-xillik yaqqol aks etadi. Iqlim sharoitlari, tabiiy resurslar, ko'chmanchi yoki o'troq xo'jalik shakllari, shuningdek, Buyuk Ipak yo'li orqali amalga oshgan madaniy aloqalar kiyimlarning materiali, bichimi va bezak elementlariga sezilarli ta'sir ko'rsatgan. Shu bilan birga, diniy qarashlar va ijtimoiy me'yorlar kiyimning yopiq yoki ochiq shaklda bo'lishini, uning ramziy va marosimiy ahamiyatini belgilab bergan.

Mazkur maqolada Markaziy Osiyo xalqlarining an'anaviy kiyim-kechaklarida kuzatiladigan hududiy tafovutlar, ularning shakllanishiga ta'sir etuvchi asosiy omillar hamda kiyimlarning ijtimoiy, diniy va madaniy funksiyalari etnografik nuqtai nazardan tahlil qilinadi. Tadqiqot davomida kiyim-kechaklarning nafaqat estetik va amaliy jihatlari, balki ularning jamiyatdagi identifikatsion va semantik ahamiyati ham yoritiladi.

MUHOKAMA (DISCUSSION)

Markaziy Osiyo xalqlarining an'anaviy kiyim-kechaklarida hududiy tafovutlar tabiiy-geografik sharoitlar, iqlim, xo'jalik turi, etnik jarayonlar va tarixiy-madaniy aloqalar ta'sirida shakllangan murakkab etnografik hodisa sifatida namoyon bo'ladi. Bu tafovutlar kiyim materiali, konstruksiyasi, bezagi, rang ramziyati va funksional xususiyatlarida yaqqol aks etib, har bir mintaqaning o'ziga xos etnik identifikatsiyasini belgilab, ijtimoiy tabaqalashuv va gender rollarini vizual ifodalaydi.

Markaziy Osiyo an'anaviy kiyim-kechaklaridagi hududiy tafovutlar nafaqat tabiiy-iqtisodiy sharoitlarga moslashuv, balki ko'p asrlik etnik-madaniy sintez va

ijtimoiy ierarxiyaning vizual ifodasi sifatida talqin qilinadi. Farg‘ona vodiylaridagi yengil atlas ko‘ylaklardan tortib, Buxoro shaharlaridagi tilla kashtali xalatlar, Xorazm yaxtyaklaridan G‘arbiy Qozog‘iston kumush bezakli bayram liboslarigacha bo‘lgan spektr xo‘jalik turi, iqlim zonalari va hunarmandchilik maktablari orqali shakllangan bo‘lib, har bir element etnik identifikatsiya va ijtimoiy maqom markeri vazifasini o‘tagan. Buyuk Ipak Yo‘li va sovetgacha bo‘lgan davrlar jarayonlari bu tafovutlarni mustahkamlab, kiyimni statik emas, balki qadimiy arxeologik yodgorliklardan tortib XX asr boshidagi tunikasimon bichim saqlanishigacha dinamik madaniy hodisa sifatida ko‘rsatadi¹. Etnografik nuqtai nazardan, bu hodisa Markaziy Osiyo xalqlarining adaptiv madaniyatini, gender va tabaqaviy rollarni vizual ramzlar orqali ifodalash qobiliyatini tasdiqlaydi.

An‘anaviy kiyim-kechaklarda diniy omillar muhim shakllantiruvchi va tartibga soluvchi rol o‘ynab, bosh kiyimlari, yopiq shakllar, ramziy naqshlar va marosimiy liboslar orqali yaqqol namoyon bo‘lgan. Bu omillar qadimiy e‘tiqodlardan tortib islomning ustunlashuvigacha kiyimning estetik, ijtimoiy va himoyaviy funksiyalarini belgilab, hududiy-etnik tafovutlarni shakllantirgan. Etnografik tahlil shuni ko‘rsatadiki, diniy sintez kiyimda identifikatsion vazifani bajarib, xo‘jalik turiga qarab mahalliy e‘tiqodlar bilan uyg‘unlashgan.

Zardushtiylik Markaziy Osiyo va Eron xalqlarida keng tarqalib, “Avesto” kitobi orqali urf-odatlar va kiyinish madaniyatida aks etgan, Nohid, Mitra, Siyovush ma‘budalari sig‘inish kiyim bezaklarida ramziy ifodaga ega bo‘lgan². Kushonlar podsholigi davrida buddizm Xitoy-Hindiston orqali kirib, Buyuk Ipak yo‘li bo‘ylab kiyimni etnik-siyosiy tarix bilan bog‘lab, V–VII asrlarda e‘tiqod-madaniy aloqalar kostyum shakllarini takomillashtirgan³. Otashparastlik, buddizm, nestorian-xristianlik, yahudiylik, moniylik, mazdaqchilik xilma-xilligi kiyimda yopiq/ochiq shakl, ramz-taqiqlarni kiritgan, diniy tafovutlar bezak elementlarida aks etgan⁴. Etnografik jihatdan, bu jarayon ko‘pxudolik davri kiyimning fleksibililigini ta‘minlab, islom oldidan himoyaviy-ramziy tizimni shakllantirgan.

Islomning O‘rta Osiyoga kirishi ko‘pxudolikni yo‘q qilib, yangi me‘yoriy qarashlarni shakllantirgan, kiyim shakli, yopilishi, bezagini davrga mos o‘zgartirgan⁵. Tikib kiyish odati keng tarqalib, shariatga mos yopiq-qulay shakllar ustunlashgan, tikilmagan an‘analar mahalliy urf bilan uyg‘unlashgan⁶. Islom chorvadorlarda

¹ Шоназаров Ш. Б. Два пограничных города Нахшаба // Марказий Осиё тарихи ва археологияси: анъаналар, инновациялар ва истиқболлар : халқаро илмий-амалий анжуман материаллари. — Тошкент, 2021. — С. 196.

² Xodjayeve U.M. Kostyum va uning bichimi tarixi. – T.: Fan va texnologiya, 2019. – B. 135.

³ Xodjayeve U.M. Kostyum va uning bichimi tarixi. – T.: Fan va texnologiya, 2019. – B. 143.

⁴ Abdullayev Sh., Valiyeva N. *Madaniyat va din*. – Namangan, 2016. – B. 25.

⁵ Xodjayeve U.M. Kostyum va uning bichimi tarixi. – T.: Fan va texnologiya, 2019. – B. 138.

⁶ Rahmatullayeva D. Kostum va moda tarixi. – Toshkent: Niso Poligraf, 2017. – B. 19.

afsungarlik-shomonlik bilan sintez shakllantirib, udum-marosimlarda, ayniqsa undagi bosh kiyimlarda aks etgan, tabiat bilan topinish esa toshlar, tog'lar, ajdod qabrlari misolida kiyimlarda qoldiq sifatida saqlangan⁷. Etnografik tahlilga ko'ra, islomning ijtimoiy-madaniy ta'siri kiyimni modesty va axloqiy mezonlarga moslashtirib, voha-shahar aholisida farqli namoyon bo'lgan.

Salla o'rash qadimiy midiyaliklardan Eron-Somoniylar orqali Markaziy Osiyoga yoyilgan, xorazmliklarda kam uchragan, Movarounnahrda asosiy bosh kiyimiga aylangan. Salla atamasi buxorolik ayollar savatiga oq mato o'ralgan obrazlar yoki Yagnob "sallata" (ro'mol) dan kelib, ayollardan erkaklarga transformatsiya bo'lgan⁸. Dokadan salla viloyatlarga xos usullar bilan tarqalgan, do'ppi-salla-qalpoq diniy-ijtimoiy mavqen ramzi⁹. Sariq rang amaldorlariga xos, oq ro'mol yuqori maqomni bildirgan¹⁰. Chalma ruhoniylar uchun majburiy, tojik-o'zbeklarda saqlangan¹¹. Etnografik nuqtai nazardan, bosh kiyimlari diniy identifikatsiyani ta'minlagan va bu esa o'z o'rnida hududiy tafovutlarni belgilagan.

Ayollar kiyimida islom dini yopiq va uzun shakllarni majburiy qilib, paranji, chachvon (yuzni berkituvchi qora to'r) va ro'mol kabi elementlarni kiyimning ajralmas qismiga aylantirgan. Bu holat iqlimiy sharoitlardan ko'ra diniy-axloqiy me'yorlarga ko'proq bog'liq bo'lib, ayol tanasini begona nigohlardan himoya qilish, odam-axloq chegaralarini belgilash va diniy iftixorni namoyon etish vazifasini bajaradi¹².

Paranji-chachvon kompleksi shahar va qishloq ayollarini ijtimoiy jihatdan farqlab, musulmon ayolining jins, maqom va diniy identifikatsiyasini ramziy ifodalagan. XX asr boshlarigacha bu kiyimlar nafaqat amaliy, balki diniy marosimlarda ham majburiy bo'lgan.

Xorazmda, O'zbekiston va Tojikistonning boshqa hududlari kabi, ayollarning yopinib yurishi Qur'onda belgilagan axloqiy me'yorligi tan olinib, majburiy qoida sifatida qo'llanilgan. Bu odat ko'plab hududlarda qayd etilgan. Unda, qizlar 8–9 yoshdan ro'mol, 10 yoshdan boshlab esa "ekte"dan foydalanishgan¹³. Paranja va chachvon tizimi begona nigohlardan himoya vazifasini bajarib, ayol tanasini to'liq yopish orqali diniy axloq me'yorlarini amalga oshirgan. Islomiy mutaassiblikning

⁷ Salimov T.U. Jahon xalqlari etnologiyasi. – Toshkent: Donishmand ziyosi, 2020. – B. 127-128.

⁸ Doniyorov A.X., Bo'riyev O.B., Ashirov A.A. Markaziy osiyo xalqlari etnologiyasi. – Toshkent: NIF MSH, 2020. – B. 76-77.

⁹ Ergasheva M.R. Kostyum kompozitsiyasi va tarixi. – Buxoro: Durдона, 2021. – B. 138.

¹⁰ Содиқова Н. Ўзбек миллий кийимлари XIX -XX асрлар – Т.: Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2006. – Б. 28.

¹¹ Сазанова М.В. Традиционная одежда народов Средней Азии и Казахстана. – Москва: Наука, 1989. – С. 30.

¹² Сухарева, О.А. Лобачева Н.П. Костюм народов Средней Азии. Историко-этнографические очерки. – Москва: Наука, 1979. – С. 139-140.

¹³ Лобачева К. П. Некоторые черты семьи хорезмских узбеков в середине XX в. // Этнографическое обозрение. — 1999. — № 3. — С. 55.

kuchayishi davrida yorqin rangli shaffof matolar o‘rnini xira tusli, qora to‘rli chachvon (ot yolidan to‘qilgan zich qora mato) egallagan bo‘lib, bu jarayon yuzni butunlay berkitishga qaratilgan edi¹⁴. Nakid xalatlar butun mavjudlik davri mobaynida ritual maqomini saqlab, diniy marosimlar va hayotiy udumlarda muhim semantik ahamiyat kasb etgan¹⁵. Yirik viloyatlarda, masalan Toshkent, Farg‘ona, Buxoro kabi viloyatlarda ayol maqomi, yoshi va turmush holatiga qarab elechek, ro‘mol va boshqa bosh yopqichlar turi farqlangan bo‘lib, bu ijtimoiy stratifikatsiyani diniy kiyim orqali vizual ifodalash tizimini shakllantirgan¹⁶.

XX asrda hijob va burqa kiyimlari islomning modesty talablariga mos ravishda shahar va qishloq muhitida davom etgan, ayol tanasini to‘liq yopish me‘yorini mustahkamlagan¹⁷. Erkaklar kiyimlaridan salla eng ommabop bosh kiyim bo‘lib, uning o‘ralish usuli viloyatlar orasida ham farq qilgan – masalan, Buxoroda bir usul, Xorazmda boshqacha usul bo‘lgan. Bu farqlar diniy an‘ana va mahalliy urfning uyg‘unligini ko‘rsatadi¹⁸.

Kiyimlar maqomga qarab ham taqsimlangan, masalan ziyolilar va jadidlar intellektual uslubda kiyimishgan, mullalar oq salla bilan diniy maqomni ifodalashgan, oddiy odamlar esa kundalik do‘ppi yoki oddiy salla kiyganlar – bu esa o‘z o‘rnida ijtimoiy rollarni vizual kodlagan¹⁹.

Etnogenezda din umumiyliги stilistik jihatlarni belgilab bergan²⁰. Etnografik jihatdan olib qaralsa, erkak liboslari diniy maqomni ijtimoiy ierarxiya bilan bog‘lab, etnik birlikni mustahkamlagan. To‘y, sunnat va dafn marosimi kiyimlari oddiy kiyimlardan rang, mato va shakli bo‘yicha farqli bo‘lib, diniy marosimlarda muhim hisoblangan. To‘yda yorqin ranglar, ipak-brokardan tikilgan uzun bezakli liboslar, sunnat qilish marosimlarida oq kiyim tozalik ramzi sifatida, dafn marosimlarida esa oq-qora ranglar o‘ziga xos marosim ramzini ifodalagan.

Poyabzallar shakli jihatdan erkak-ayol o‘rtasida deyarli farq qilmagan bo‘lsada, ayollar poyabzallari marosimlarda yorqin rangli bo‘lib, u “himoyaga muhtoj” ijtimoiy rolini aks ettirgan. Oyoq qism “nopok” deb hisoblangani uchun qat’iy taqiqlar shakllangan, masalan qabr ustini poyabzal bilan bosmaslik, uyga olib

¹⁴ Саидова Б.Х. Историческая трансформация национального женского костюма в контексте этногендерных изменений в таджикистане в XX-XXI веках... Диссертация канд. ист. наук – Душанбе, 2022. – С. 35.

¹⁵ Лобачева Н.П. К истории среднеазиатского костюма (женские головные накладки-халаты). – Москва, 1980. – С. 35.

¹⁶ Неразик Е.Е., Жилина А.Н. Жилище народов Средней Азии и Казахстана. - Москва: Наука, 1982. – С. 30.

¹⁷ Абрамзон С.М., Лавров Л.И. Материальная культура и хозяйство народов Кавказа, Средней Азии. – Ленинград: Наука, 1978. – С. 155.

¹⁸ Rahmatullayeva D. Kostum va moda tarixi. – Toshkent: Niso Poligraf, 2017. – B. 20.

¹⁹ Ergasheva M.R. Kostyum kompozitsiyasi va tarixi. – Buxoro: Durdon, 2021. – B. 142.

²⁰ Ashirov A. *Etnologiya*. – Toshkent: Yangi nashr, 2014. – B. 133.

kirmaslik, oyoqlarni baland ko'tarmaslik – bular yovuz ruhlardan himoya qilishga qaratilgan²¹.

Marosim kiyimlarining vizual farqlanishi diniy udomlarning ijtimoiy ahamiyatini belgilab, hayotiy tsikl bosqichlarini ramziylashtirgan. Ayollar poyabzalining yorqinligi jins farqi va himoya ehtiyojini, “nopok qism” ta'qiqlari esa islom oldi e'tiqodlarining islom marosimlarida sintezlanganligini ko'rsatadi. Poyabzal semantik-himoya funksiyasini marosimlarda himoya vositasi sifatida kuchaytirgan.

Naqsh va bezaklarda qadimiy e'tiqodlar izi saqlangan bo'lib, Islom dini kirib kelgandan keyin ham, kiyim naqshlarida shamanizm, totemizm, quyosh, oy va yulduzlar tasvirlari tushirilgan astral belgilar va unumdorlik ramzlari qolgan va bu naqshlar ezgu tilak, masalan farzand, boylik so'rash va yovuz ko'zdan himoya ma'nosini bergan²². Naqshlarning ramziy ma'nolaridan qo'y shoxi yovuz ko'zdan himoya, buqa-gazel koinot va tabiat kuchlarini, xo'roz-tovus-fazan quyosh qushlari sifatida yorug'lik ramzini, qush patlari-tirnoqlari esa ilohiy kuch bilan aloqa vositasini ifodalagan²³. Qozoq kiyimlarida kosmologik va hayvoniy ornamentlar baraka-himoya ma'nosi sifatida, boyqush patlari esa go'yoki qadimiy turkiy an'analarni davom ettirgan²⁴.

Umuman olganda, Markaziy Osiyo kiyim-kechak madaniyati diniy va ijtimoiy me'yorlarni uyg'unlashtirib, qadimiy e'tiqodlardan islomgacha bo'lgan evolyutsiyani aks ettiradi. Bosh kiyimlar, yopiq liboslar va naqshlar ayol va erkaklarning diniy identifikatsiyasi, ijtimoiy maqomi va hududiy tafovutlarini ifodalagan, shuningdek, himoya va baraka ramzi sifatida xizmat qilgan.

An'anaviy Markaziy Osiyo jamiyatlarida kiyim-kechak ijtimoiy tafovutlarni ifodalovchi asosiy madaniy belgi sifatida xizmat qilgan, chunki uning shakli, mato tanlovi va bezak elementlari jamiyatdagi iqtisodiy va ijtimoiy farqlarni yaqqol aks ettirgan. Ayollar kiyimlarining lozim qismi ya'ni ko'ylak ostidan ko'rinadigan qismi qimmat va chiroyli matodan tikilgan bo'lsa, yuqori, ko'rinmaydigan qismi esa arzon matodan tayyorlangan, bu ayollar libosini erkaklar ishtonidan farqlab, ijtimoiy resurslarga ega oilalarning farovonligini namoyon etgan²⁵. Ushbu tafovut kiyimning

²¹ Старостина О.В. Обувь в традиционной культуре народов Средней Азии и Казахстана (XIX - первая треть XX в.)... Автореферат канд. ист. наук – Санкт-Петербург, 2009. – С. 22-23.

²² Гюль Э. Сады небесные и сады земные (вышивка Узбекистана-скрытый смысл сакральных текстов). – Москва: Mardjani Foundation, 2013. – С. 16-17.

²³ Маргулан А. Х. Казахское народное прикладное искусство. В 2 т. Т. 1. – Алма-Ата: Онер, 1986. – С. 27, 39.

²⁴ Nygmanova, D.K. Semantic elements in ancient Kazakh ethnographic clothing (lingvocultural research)// Journal of Language and Linguistic Studies, 2022. – P. 318.

²⁵ Doniyorov A.X., Bo'riyev O.B., Ashirov A.A. Markaziy osiyo xalqlari etnologiyasi. – Toshkent: NIF MSH, 2020. – B. 74.

funksional va estetik qatlamlarini ijtimoiy maqom bilan bog‘lab, ayollarning oilaviy holatini vizual ravishda belgilab bergan.

Bosh kiyimlar urf-odatlarida ijtimoiy mavqe va oilaviy holat aniq ifodalangan. Masalan, to‘y o‘tgach qalpoqcha ustidan peshona durra o‘rash, birinchi farzand tug‘ilgach ro‘mol o‘rash odati keng tarqalgan bo‘lib, qishloq joylarda yoshga qarab qat‘iy farqlanish kuzatilgan – qiz bolalar popukli do‘ppi, turmushga chiqqan kelinlar esa birinchi farzandgacha to‘ppi ustidan durra o‘ragan²⁶. Bu odatlar hayotiy sikl bosqichlarini kiyim orqali ramziylashtirib, jamiyatdagi gender va yosh ierarxiasini mustahkamlagan. Bosh kiyimlar ikki guruhga bo‘lingan: boshga kiyiladigan va o‘raladigan, ayollar ro‘mollari esa yosh va mavsumga qarab xilma-xil – dudoq, ipak, shol, jun, besh gulli, balxi ro‘mollar bo‘lgan²⁷. Ushbu tasnif ijtimoiy va ekologik omillarni birlashtirib, kiyimni jamiyatdagi rol va mavsumiy moslashuv vositasi sifatida ko‘rsatgan.

XX asrning 30-yillarigacha Markaziy Osiyo jamiyatlarida bosh kiyim nafaqat milliy va mintaqaviy farqlarni, balki ijtimoiy mavqe va tabaqa tafovutlarini ham vizual ravishda aks ettirgan. Xususan, o‘zbek va tojik do‘ppilaridagi naqshlar nafaqat hududiy estetikani belgilab, balki naqsh murakkabligi, rang boyligi va tikuv sifati orqali kiyuvchining ijtimoiy holatini ham aniq ko‘rsatgan. Ushbu etnografik xususiyat do‘ppini jamiyatdagi ierarxiyani ramziylashtiruvchi va identifikatsiya vositasi sifatida mustahkamlagan, chunki murakkab naqshli do‘ppilar badavlat oilalarga xos bo‘lib, oddiy xalqning sodda do‘ppilari bilan farqlangan. Ayollar kiyimida an‘anaviylik saqlangan bo‘lsada, yevropacha elementlar paydo bo‘lgan, ammo to‘y va ta‘ziya marosimlarida an‘anaviylik ustunlik qilgan, bayram liboslarida zeb-ziyatlar ijtimoiy va ramziy ahamiyatni kuchaytirgan. Zamonaviylashuv ta‘sirida kiyimlar yevropacha tus olgan bo‘lsa-da, udum va marosimlar an‘anaviylikicha qolgan²⁸. Bu jarayonlar kiyimni ijtimoiy transformatsiyaning ko‘zgusi sifatida namoyon etgan.

Kostyum kompozitsiyasida ijtimoiy tafovutlar kiyimlar soni, matolar sifati orqali belgilangan bo‘lib, ular yosh, oilaviy ahvol, mavqe va marosimga bog‘liq bo‘lgan²⁹. Erkaklar kundalik choponlari satin, chit, yirik gulli naqshli ko‘k-yashil movut matolardan tikilgan, XX asr boshida kamzul urfga kirgan, tog‘li hududlarda qishda qavilgan paxtalik chopon ustidan moynali postin va uy to‘qilgan movut

²⁶ Doniyorov A.X., Bo‘riyev O.B., Ashirov A.A. Markaziy osiyo xalqlari etnologiyasi. – Toshkent: NIF MSH, 2020. – B. 77-78.

²⁷ Doniyorov A.X., Bo‘riyev O.B., Ashirov A.A. Markaziy osiyo xalqlari etnologiyasi. – Toshkent: NIF MSH, 2020. – B. 79.

²⁸ Salimov T.U. Jahon xalqlari etnologiyasi. – Toshkent: Donishmand ziyosi, 2020. – B. 126-127

²⁹ Ergasheva M.R. Kostyum kompozitsiyasi va tarixi. – Buxoro: Durdona, 2021. – B. 142.

chakmon kiyilgan³⁰. Tojik ayollarining zargarlik buyumlari xilma-xil va boy bo‘lib, ularning turi, miqdori va sifati ayolning ijtimoiy mavqei va badavlatligini ko‘rsatgan, chunki qimmatbaho metallar va toshlar faqat yuqori tabaqa ayollariga xos bo‘lgan³¹. Qozoq ayollarining poyabzali esa dastlab erkaklarinkidan deyarli farqsiz bo‘lib, bir xil mustahkam charm etiklar shaklida bo‘lgan, ammo XIX asr oxiri–XX asr boshlarida o‘zgartirgan – yosh qizlar ancha nafisroq, ingichka etik kiyishga o‘tgan. Ushbu o‘zgarishlar iqlim sharoitlariga, kasbiy faoliyatga va ijtimoiy dinamikaga moslashuvni birlashtirib, kiyimni shaxsning ijtimoiy maqomi va hayotiy sikl bosqichini vizual ravishda belgilovchi adaptiv marker sifatida belgilagan.

Qozoq va qirg‘iz ayollarining kiyimi turi va sifati ijtimoiy ahvolni ko‘rsatgan, badavlat xonadon ayollari issiq ustki kiyim kiygan³². Ichmek po‘stin – qozoq va qirg‘iz ayollarining ustki kiyimining maxsus turi bo‘lib, u ichki po‘stin sifatida ishlatilgan va odatda mayda hayvonlarning terisidan yoki tulki panjasidan tikilgan, bu kiyimning yuqori narxi va noyobligini ko‘rsatib, uni faqat moddiy jihatdan badavlat xonadon ayollari kiyish imkoniga ega bo‘lganiga dalolat bergan. Shu bilan birga, ayollar va qizlarning liboslari umuman zeb-ziynatsiz tasavvur etish qiyin bo‘lgan, chunki hatto kundalik hayotda ham taqinchoqlar keng qo‘llanilgan, ular ayolning ijtimoiy mavqei, oilaviy holati va estetik didini ramziy ifodalab turgan³³. Ushbu xususiyatlar kiyim-kechakni iqtisodiy stratifikatsiya va gender identifikatsiyasining vizual ko‘zgusi qilib, jamiyatdagi resurs taqsimoti va madaniy me‘yorlarni birlashtirgan. Erkaklarning mo‘ynali bosh kiyimlari – telpek, borik, chovre va chulakchin kabi turlari – ularning ishlatilgan materiali va bichimi orqali kiyuvchining ijtimoiy maqomini yaqqol ko‘rsatgan, chunki noyob va qimmat mo‘ynalarni faqatgina badavlat insonlar kiyish imkoniyatiga ega bo‘lgan³⁴.

G‘arbiy Qozog‘istonda bayram kiyimlari yuqori qatlam uchun qimmatbaho matolar, kumush bezaklar, nafis kashtali bo‘lgan, oddiy xalq esa jun, bo‘z mato, hayvon terisidan shekpen va chakmon kiygan³⁵. Ayollar kiyimlarida libos qatlamlarining soni va matolari sifati kiyuvchining jamiyatdagi ijtimoiy mavqeini aniq belgilab bergan. Zodagon ayollar bir necha qatlamli nafis va hashamatli liboslar kiygan, oddiy xalq ayollari esa kam qatlamli va soddaroq kiyimlar bilan cheklangan. Zodagonlarning kiyimlari astarsiz, paxta qaviqlangan, yoqali, bezakli va qimmatbaho matolardan tikilgan bo‘lsa, oddiy xalq arzon gazlamadan tikilgan oddiy choponlar

³⁰ Ergasheva M.R. Kostyum kompozitsiyasi va tarixi. – Buxoro: Durдона, 2021. – B. 115.

³¹ Ergasheva M.R. Kostyum kompozitsiyasi va tarixi. – Buxoro: Durдона, 2021. – B. 124.

³² Rahmatullayeva D. Kostum va moda tarixi. – Toshkent: Niso Poligraf, 2017. – B. 154-155.

³³ Rahmatullayeva D. Kostum va moda tarixi. – Toshkent: Niso Poligraf, 2017. – B. 156.

³⁴ Rahmatullayeva D. Kostum va moda tarixi. – Toshkent: Niso Poligraf, 2017. – B. 128.

³⁵ Xodjayeva U.M. Kostyum va uning bichimi tarixi. -T.: Fan va texnologiya, 2019. – B. 171.

kiygan³⁶. Bu keskin kontrast kiyim-kechakni jamiyatdagi tabaqalanishning semiotik tizimi sifatida ko'rsatgan, ya'ni libos bir qarashda kiyuvchining sinfiy holatini ramziy ifodalab, ijtimoiy ierarxiyani mustahkamlagan.

Kiyim sifati, mato turi, ranglar, bezaklar mavqe va turmush darajasini ko'rsatgan, unda boylar, amaldorlar yorqin rangli, qimmat matolar, kashta va tilla iplar bilan bezatilgan kiyim kiygan, oddiy dehqonlar movut, charm, sipo gazlamalardan tayyorlangan sodda liboslarni kiyishgan. Belbog', kamar, bosh kiyim, taqinchoq, poyabzal turlari tabaqaga qarab farqlangan. O'zbek jamiyatida ijtimoiy tabaqalar o'rtasidagi farqlar kiyimning umumiy sifati, matolar turi va bezak elementlarida juda keskin aks etgan bo'lib, yuqori mavqeli amaldorlar kiyimlarida tilla va kumush iplar, barqa va ipak-atlas kabi qimmat matolar ishlatilgan bo'lsa, oddiy aholi kiyimlari paxta va shoyidan tikilgan. Shu bilan birga, kashtalar yuqori tabaqa vakillarida mevali va gulli murakkab dizaynli bo'lib, boylik va maqomni ramziy ifodalagan³⁷. Natijada, bunday kiyim bir qarashda shaxsning jamiyatdagi o'rnini aniqlash vositasi bo'lib xizmat qilgan, chunki bezak va mato sifati ijtimoiy ierarxiyani vizual belgilab bergan.

Boylar va zodagonlar kiyimlari burmalangan, tilla iplar, murakkab kashtalar, qimmat matolar bilan bezatilgan, oddiy xalq esa paxta yoki arzon matolardan tikilgan sodda, bezaksiz kiyimlar kiygan – bu iqtisodiy imkoniyatlarining cheklanganligini ifodalagan³⁸. Bu misollar kiyimni jamiyatdagi iqtisodiy tengsizlikning tashqi ko'zgusi qilib ko'rsatadi va bu farqlar tarixiy davrlar davomida saqlanganini hamda davomiyligini tasdiqlaydi.

XX asrda Markaziy Osiyo shahar va qishloq aholisi kiyimida ijtimoiy mavqe aniq aks etgan. Badavlat meshchanlar va zodagonlar kiyimi qimmatbaho matolar va murakkab bezaklar bilan ajralib turgan, oddiy aholining kiyimi esa sodda va kamtarona bo'lgan. Sarbai guruhi ayollarining bosh kiyimi – kimeshak o'rnini tyul ro'mol bilan almashtirish usuli oddiy xalq kiyimi va yuqori tabaqa kiyimi farqlarini ko'rsatadi³⁹. Kiyim sifati, mato turi, kashta va bezaklarning mavjudligi tabaqaviy mavqe bilan uzviy bog'liq bo'lgan.

Xorazmlik o'zbeklarning an'anaviy kiyimlarida ham ijtimoiy tabaqalar yaqqol aks etgan. Imtiyozli guruhlar, xususan "beklar" va "shayxlar"ning jamiyatdagi o'rni kiyim va nikoh amaliyotida sezilarli bo'lgan. Masalan, "beklar" guruhiga mansub

³⁶ Xodjayeva U.M. Kostyum va uning bichimi tarixi. -T.: Fan va texnologiya, 2019. – B. 156-157.

³⁷ Содиқова Н. Ўзбек миллий кийимлари XIX -XX асрлар – Т.: Фафур Гулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2006. – Б. 36.

³⁸ Маргулан А. Х. Казахское народное прикладное искусство. В 2 т. Т. 1. – Алма-Ата: Онер, 1986. – С. 198-199.

³⁹ Сазанова М.В. Традиционная одежда народов Средней Азии и Казахстана. – Москва: Наука, 1989. – С. 134-135.

bo‘lganlar qizlarini “qul” guruhiga mansub kishilarga uzatmagan va ulardan kelin olmagan. Shu bilan birga, yuqori tabaqaga mansub ayollarni ta’qib qilish yoki jazo berish mumkin bo‘lmagan. Ushbu ijtimoiy me’yorlar nafaqat kiyimni, balki jamiyatdagi mavqe va huquqiy statusni ham belgilagan⁴⁰.

Oyoq kiyimining ijtimoiy funksiyasi uning egasining tabaqaviy maqomi bilan bog‘langan. Material sifatiga qarab, shuningdek bezakdagi kumush va oltin elementlar yordamida egasining ijtimoiy mavqei aniqlangan. XIX asr oxirlarida oltin kashtali etik va tuflilar faqat amir oilasi a’zolari uchun ruxsat etilgan bo‘lsa, XX asr boshlariga kelib bu cheklov yumshab, shahar ayollarining libosida ham uchray boshlagan⁴¹. Kostyumlar qizning turmushga chiqmagan davrini belgilash va uning jinsiy ijtimoiylashuvining dastlabki bosqichini ko‘rsatishda muhim rol o‘ynagan. Nikoh yoshiga yetgach, qiz libosiga turli ma’noga ega bezak va taqinchoqlar qo‘shilgan bo‘lib, ularning ramziy mazmuni turmush, nikoh munosabatlari va ayol fertilligi bilan bog‘langan⁴². Nikoh va undan keyingi marosimlarda, jumladan kelinning qaynota-qaynonalar va er qarindoshlaridan “chetlashish” davrida nakidka alohida marosimiy ahamiyatga ega bo‘lgan. To‘y kunidan boshlab umrining oxirigacha ayol uy tashqarisiga bosh kiyimi ustidan nakidka tashlamasdan chiqishi mumkin bo‘lmagan. Kelin yuzini va qomatini xalat bilan berkitish odati dastlab faqat to‘y marosimlari va birinchi farzand tug‘ilguniga qadar bo‘lgan, ammo asta-sekin kundalik hayotda boshga maxsus nakidka tashlab yurish amaliyotiga aylangan⁴³.

Sug‘dda tabaqalar kiyim materiali, naqsh, bezak, rang va kiyim tikilishi orqali ajratilgan⁴⁴. Yangi ijtimoiy tuzumlar vujudga kelgan davrlarda kiyim-kechak ijtimoiy tabaqalarni ajratish vositasi sifatida xizmat qilgan. Davlat tuzilishi jarayonida turli ijtimoiy qatlamlar paydo bo‘lgan, unda boshqaruvchilar, ma’naviy madaniyat va bilim egalari hamda oddiy ishchilar kiyimlari orqali o‘z maqomlarini belgilashgan. Shu tariqa, mato sifati, naqshlar va libosning konstruktiv xususiyatlari ijtimoiy tabaqani ko‘rsatishda vosita bo‘lgan⁴⁵.

Ijtimoiy tafovutlar qadimgi qozoq kiyimlarida fasl, maqsad, maqom, kasb, yosh va jins bo‘yicha aniq farqlanish orqali ifodalangan. Qishki, yarim faslli va yozgi kiyimlar, kundalik va tantanali kostyumlar, shuningdek, boy/biy, sulton, shomon,

⁴⁰ Лобачева К. П. Некоторые черты семьи хорезмских узбеков в середине XX в. // Этнографическое обозрение. – 1999. – № 3. – С. 57.

⁴¹ Старостина О.В. Обувь в традиционной культуре народов Средней Азии и Казахстана (XIX - первая треть XX в.)... Автореферат канд. ист. наук – Санкт-Петербург, 2009. – С. 19.

⁴² Саидова Б.Х. Историческая трансформация национального женского костюма в контексте этногендерных изменений в таджикистане в XX-XXI веках... Диссертация канд. ист. наук – Душанбе, 2022. – С. 24-25.

⁴³ Лобачева К. П. Некоторые черты семьи хорезмских узбеков в середине XX в. // Этнографическое обозрение. – 1999. – № 3. – С. 44.

⁴⁴ Bekmurodov M., Umarov A. *Ijtimoiy-madaniy faoliyat tarixi, nazariyasi va uslubiyati*. Toshkent: Ma’naviyat, 2016. – B. 24-25.

⁴⁵ Abdullayev Sh., Valiyeva N. *Madaniyat va din*. – Namangan, 2016. – B. 10.

oqin, cho‘pon, ovchi va batirlar uchun ajratilgan maxsus liboslar mavjud bo‘lgan. Yoshlar kiyimi hashamatliroq bo‘lsa, keksalar kiyimi sodda va kam naqshli bo‘lgan. Bosh kiyimlar va belbog‘ turlari orqali zhuzi, qabila va hududiy mansublik ajratilgan⁴⁶. Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, kiyim Markaziy Osiyo jamiyatlarida ijtimoiy identifikatsiyaning asosiy vositasi bo‘lgan. Sovet davrida olib borilgan etnografik tadqiqotlar esa bu tafovutlarni ochib berishda muhim rol o‘ynagan.

Markaziy Osiyo xalqlarining an‘anaviy kiyim-kechak tizimi hududiy, diniy va ijtimoiy omillarning uzviy o‘zaro ta‘siri natijasida shakllangan murakkab madaniy hodisa bo‘lib, hududiy sharoitlar kiyim shakli va matosini belgilagan, diniy qarashlar yopinish va ramziy elementlarni me‘yorlashtirgan, ijtimoiy omillar esa yosh, oilaviy holat va mavqeni ifodalashga xizmat qilgan. XX asr boshlarida ayollar orasida erkaklarnikiga o‘xshash astarli do‘ppilar tarqalgan, ular yassi, mayda kashtali va rang-barang bo‘lib, bosh kiyim va soch turmagi orqali qiz bola, kelin, yosh ona yoki keksa ayolni farqlash mumkin bo‘lgan⁴⁷.

Zamonaviy davrda udumlar diniy mazmunini yo‘qotib, qo‘shni xalqlar udumlari bilan aralashgan, bu esa kiyimda an‘anaviy va zamonaviy unsurlarning qorishib ketishiga olib kelgan⁴⁸. Salla o‘rash uslublaridagi hududiy farqlar diniy an‘analar bilan uyg‘unlashgan, marosim kiyimlarida ijtimoiy va diniy talablar birlashgan, Surxondaryo ayollarining rang tanlovi va bosh kiyimlari hududiy estetikani ijtimoiy o‘zlik bilan boyitgan⁴⁹. Bu sintez kiyimni hududiy adaptatsiya va diniy-ijtimoiy identifikatsiyaning sinergetik tizimi qilib, etnografik manba sifatida baholashga asos yaratgan.

Qozoq ayollarining bayramona kiyimlarida G‘arbiy Qozog‘iston hududiy didi, diniy qarashlar va ijtimoiy farqlar mujassam bo‘lgan, Markaziy Osiyoda islom ta‘sirida yopiq ayollar liboslari hududiy bezak va ijtimoiy zargarlik bilan boyitilgan⁵⁰. XX asr ijtimoiy o‘zgarishlari paranji, chachvon, salla kabi diniy marosim kiyimlarini zamonaviy liboslar bilan almashtirgan bo‘lsada, ramziy ahamiyati saqlangan⁵¹.

XIX–XX asrlarda o‘zbek milliy kiyimlari hududiy sharoitlar shakl va rangni, diniy me‘yorlar yopinishni, ijtimoiy mavqe mato sifati va bezakni belgilagan⁵². Marg‘ulanning asarida o‘zbek milliy libosida hududiy omillar, iqlim va resurslar,

⁴⁶ Nygmanova, D.K. Semantic elements in ancient Kazakh ethnographic clothing (lingvocultural research)// Journal of Language and Linguistic Studies, 2022. – P. 312-313.

⁴⁷ Doniyorov A.X., Bo‘riyev O.B., Ashirov A.A. Markaziy osiyo xalqlari etnologiyasi. – Toshkent: NIF MSH, 2020. – B. 79.

⁴⁸ Salimov T.U. Jahon xalqlari etnologiyasi. – Toshkent: Donishmand ziyosi, 2020. – B. 75.

⁴⁹ Ergasheva M.R. Kostyum kompozitsiyasi va tarixi. – Buxoro: Durдона, 2021. – B. 142, 145.

⁵⁰ Rahmatullayeva D. Kostum va moda tarixi. – Toshkent: Niso Poligraf, 2017. – B. 156.

⁵¹ Rahmatullayeva D., Xodjayeva U., Ataxanova F. Libos tarixi – T.: Sano-standart, 2015. – B. 220-221.

⁵² Содикова Н. Ўзбек миллий кийимлари XIX -XX асрлар – Т.: Фафур Фулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2006. – Б. 36.

kiyim shakli hamda materialini belgilaganligi, diniy me'yorlar yopiqlikni ta'minlaganligi, ijtimoiy mavqe esa bezakni aniqlaganligi haqida bayon etiladi⁵³. XX asrda Markaziy Osiyo kiyimlarida hududiy sharoit mato va shaklni, diniy me'yorlar yopiqlikni, ijtimoiy mavqe esa bezak va sifatni belgilagan⁵⁴.

XULOSA (CONCLUSION)

Yuqorida keltirilgan ma'lumotlar va tahlillar shuni ko'rsatadiki, Markaziy Osiyo xalqlarining an'anaviy kiyim-kechak tizimi hududiy, diniy va ijtimoiy omillarning uzviy va murakkab o'zaro ta'siri natijasida shakllangan yaxlit etnomadaniy hodisadir. Ushbu uch omil bir-birini to'ldirgan holda kiyimning nafaqat tashqi ko'rinishi va funksional xususiyatlarini, balki uning ramziy, marosimiy va identifikatsion mazmunini ham belgilab bergan.

Hududiy sharoitlar tabiiy-iqlimiy muhit, xo'jalik faoliyati va mahalliy resurslarga bog'liq holda kiyimning materiali, bichimi, rang tanlovi va foydalanish shakllarini aniqlagan. Diniy e'tiqod va me'yorlar esa kiyim-kechakning yopiq yoki ochiq bo'lishi, bosh kiyimlarning shakli, naqsh va ramzlarning semantik mazmuni orqali namoyon bo'lib, libosga ma'naviy va himoyaviy ahamiyat yuklagan. Ijtimoiy omillar, xususan yosh, jins, oilaviy holat, ijtimoiy tabaqa va marosimiy maqom kiyim orqali vizual tarzda ifodalanib, jamiyat ichidagi ijtimoiy tartib va munosabatlarni aks ettirgan.

XIX–XX asrlarda yuz bergan ijtimoiy-siyosiy va madaniy o'zgarishlar natijasida ayrim an'anaviy kiyim turlari va ularning diniy mazmuni transformatsiyaga uchragan bo'lsa-da, ularning ramziy va etnomadaniy ahamiyati to'liq yo'qolmagan. Aksincha, an'anaviy va zamonaviy unsurlarning qorishib ketishi kiyim-kechak madaniyatining dinamik va moslashuvchan tizim ekanligini tasdiqlaydi.

Xulosa qilib aytganda, Markaziy Osiyo xalqlarining an'anaviy kiyim-kechaklari oddiy maishiy buyum emas, balki hududiy muhit, diniy dunyoqarash va ijtimoiy tuzilmaning o'zaro uyg'unlashuvi mahsuli bo'lgan muhim etnografik manba hisoblanadi. Ular orqali jamiyatning tarixiy taraqqiyoti, madaniy xotirasi, ijtimoiy munosabatlari va diniy qadriyatlarini ilmiy jihatdan chuqur tahlil qilish imkoniyati yuzaga keladi. Shu bois, an'anaviy kiyim-kechak madaniyati etnologiya va antropologiya fanlarida muhim tadqiqot ob'ekti sifatida o'z dolzarbligini saqlab qoladi.

⁵³ Маргулан А. Х. Казахское народное прикладное искусство. В 2 т. Т. 1. – Алма-Ата: Онер, 1986. – С. 129-130.

⁵⁴ Абрамзон С.М., Лавров Л.И. Материальная культура и хозяйство народов Кавказа, Средней Азии. – Ленинград: Наука, 1978. – С. 175-176.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI (REFERENCES)

1. Шоназаров Ш. Б. Два пограничных города Нахшаба // Марказий Осиё тарихи ва археологияси: анъаналар, инновациялар ва истиқболлар : халқаро илмий-амалий анжуман материаллари. — Тошкент, 2021.
2. Ходжаева У.М. Kostyum va uning bichimi tarixi. – Т.: Fan va texnologiya, 2019.
3. Abdullayev Sh., Valiyeva N. *Madaniyat va din*. – Namangan, 2016.
4. Rahmatullayeva D. Kostum va moda tarixi. – Toshkent: Niso Poligraf, 2017.
5. Salimov T.U. Jahon xalqlari etnologiyasi. – Toshkent: Donishmand ziyosi, 2020.
6. Doniyorov A.X., Bo‘riyev O.B., Ashirov A.A. Markaziy osiyo xalqlari etnologiyasi. – Toshkent: NIF MSH, 2020.
7. Ergasheva M.R. Kostyum kompozitsiyasi va tarixi. – Buxoro: Durдона, 2021.
8. Содикова Н. Ўзбек миллий кийимлари XIX -XX асрлар – Т.: Фафур Фулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2006.
9. Сазанова М.В. Традиционная одежда народов Средней Азии и Казахстана. – Москва: Наука, 1989.
10. Сухарева, О.А. Лобачева Н.П. Костюм народов Средней Азии. Историко-этнографические очерки. – Москва: Наука, 1979.
11. Лобачева К. П. Некоторые черты семьи хорезмских узбеков в середине XX в. // Этнографическое обозрение. — 1999. — № 3.
12. Саидова Б.Х. Историческая трансформация национального женского костюма в контексте этногендерных изменений в таджикистане в XX-XXI веках... Диссертация канд. ист. наук – Душанбе, 2022. – С. 35.
13. Лобачева Н.П. К истории среднеазиатского костюма (женские головные накладки-халаты). – Москва, 1980.
14. Неразик Е.Е., Жилина А.Н. Жилище народов Средней Азии и Казахстана. - Москва: Наука, 1982.
15. Абрамзон С.М., Лавров Л.И. Материальная культура и хозяйство народов Кавказа, Средней Азии. – Ленинград: Наука, 1978.
16. Ashirov A. *Etnologiya*. – Toshkent: Yangi nashr, 2014. – В. 133.
17. Старостина О.В. Обувь в традиционной культуре народов Средней Азии и Казахстана (XIX - первая треть XX в.)... Автореферат канд. ист. наук – Санкт-Петербург, 2009. – С. 22-23.
18. Гюль Э. Сады небесные и сады земные (вышивка Узбекистана-скрытый смысл сакральных текстов). – Москва: Mardjani Foundation, 2013. – С. 16-17.

19. Маргулан А. Х. Казахское народное прикладное искусство. В 2 т. Т. 1. – Алма-Ата: Өнер, 1986. – С. 27, 39.
20. Nygmanova, D.K. Semantic elements in ancient Kazakh ethnographic clothing (lingvocultural research) // Journal of Language and Linguistic Studies, 2022. – P. 318.
21. Bekmurodov M., Umarov A. *Ijtimoiy-madaniy faoliyat tarixi, nazariyasi va uslubiyati*. Toshkent: Ma'naviyat, 2016. – B. 24-25.
22. Rahmatullayeva D., Xodjayeva U., Ataxanova F. Libos tarixi – T.: Sano-standart, 2015. – B. 220-221.